

Европейски практики - изкуствата в центъра на културните стратегии на градовете

г-р ЦВЕТА АНДРЕЕВА

Част от Предложение за изготвяне на стратегия за развитие на свободната творческа сцена.

Проект „Споделена Визия“ е инициран от Асоциация за свободен театър и се изпълнява с финансовата подкрепа на Столична община Програма Европа 2016 от „Организация за съвременно алтернативно изкуство и култура – 36 маймуни“.

„Да имат въображение е основна цел на градовете, за да творят и управляват своята съдба, а не да бъдат жертва на обстоятелствата, предизвикани от външни влияния.“

ЧАРЛЗ ЛАНДРИ

Въведение

Идеята за създаване на стратегия за развитие на свободната творческа сцена в гр. София е вдъхновяваща и създава предпоставки за това градът да се превърне в най-мощната платформа за изява на свободната сцена в България.

Контекстът на развитие на „свободната сцена“ в условията на днешния глобализиран свят търпи непрекъснати трансформации, под натиска на социално-икономически, демографски, геополитически и пр. фактори. Повечето от европейските столици (а и по света) признават цялостното **положително влияние на изкуствата и творческите практики върху обществото, върху облика и развитието на града**. Градовете задълбочено проучват и анализират участието и ролята на творческата сцена на различни нива и планират своите стратегии и ресурси, за да затвърдят положителните тенденции и да ограничат отрицателните влияния на глобализацията (например изтичане на таланти, демографски проблеми, ограничен достъп до културни практики, еднобразие на масовата култура и пр.).

През последните години София се очерта като град с дългосрочна визия и инструменти за развитие на културата и творческите индустрии, което отвори възможности и за свободната културна сцена. Това, което един проспериращ град задължително прави за своите независими творци, е да им **предостави устойчиво поле за изява, за да могат да разгърнат максимално своите способности, за да развият все по-добре сетивата на нови, по-разнообразни публики, и да участват по-активно в обществения живот**.

Крайният резултат от това е устойчива свободна сцена, състояща се от творци, които изпълняват пълноценно своите естетически, експериментални, образователни и пр. функции в обществото, допринасяйки за по-доброто качество на живот и благогенствието (well-being) на гражданите на София.

Това проучване допълва процеса на разработване на Стратегията за развитие на свободната творческа сцена в София с **информация за полезни практики от Европа** – примери за съществуващи стратегии, програми, планове за развитие от други градове/региони или държави, насочени към независимия културен сектор. То очертава **перспективи, препоръки**, като обръща внимание и на т. нар. **преносими ефекти** върху другите сфери на дейност.

„Изкуството не променя света, но променя хората, които променят света.“

ФРАНСОА МАТАРАСО

Изводи и предложения

Проект „Споделена визия“ създава уникална възможност:

1. Да допринесе за създаване на ново поколение културна стратегия за град София – в синхрон със съвременните тенденции в Европа:
 - ориентирана към творческите и културните ценности като фактор за подобряване на качеството на живот и благогенствие в дългосрочен план;
 - осигуряваща активно и пряко участие от страна свободните творци и на гражданите при определяне на приоритетите и политиките.
2. Да създаде споделена отговорност за дългосрочните цели и за прилагането на политиките и мерките между общината и различните сектори;
3. Да предложи и евентуално създаде нови форми на сътрудничество и съвместно управление на културна/творческа инфраструктура;
4. Да разшири възможностите за междусекторно сътрудничество и да подчертае преносимите ефекти от културните и творческите дейности върху други сфери (образование, здравеопазване, туризъм, социални дейности, градска среда и пр.).

Европейските практики показват, че свободната творческа сцена често е инициатор на промяна и катализатор на развитие на различни нива: локално, градско, регионално, национално и международно.

1. Наличието на силна творческа сцена допринася за „титли“ като **„Творчески град“**, **„Град на знанието“** и пр., които създават по-високи стандарти за качество, избистрят културния облик на градовете, правят ги **по-конкурентоспособни** и **по-привлекателни** в национален и международен план.
2. Част от стратегиите за развитие на **„интелигентни градове“** е **създаването на творчески хъбове, инкубатори, „пространства за креативност“**, които са постоянни или временни, както физически така и виртуални, и се подкрепят от стратегии за развитие на интелигентна специализация, основана на индустрии на знанието, сред които централно влияние имат съвременните изкуства.

3. Практическото постигане на тези стандарти е чрез създаване на **дългосрочни перспективи: многогодишни стратегии и програми**, които адресират широк спектър от културни и творчески дейности и се основават на дългосрочни наблюдения и анализи на нуждите и тенденциите в културните процеси, и по-специално на свободната сцена.
4. Международните връзки и сътрудничество на творческите дейности е приоритет в европейски мащаб.
5. Под натиска на променящата се среда културните и творческите организации поставят началото на нови партньорства и предприемачески инициативи. **Успехи бележат партньорските модели** (публично-частни или хибридни форми) **на управление**, които комбинират професионалните качества на свободната сцена със стабилност на инфраструктурата (предоставена от общините). Свободната сцена не разполага с пространства, а с идеи и проекти, които ще дадат нов живот на съществуващи сгради и индустриално наследство, помещения и публични места.
6. Независими модели за взаимно подпомагане на мениджмънта, администрацията, финансите, продуцентството, популяризирането, разпространението на продукти и резултати, дейности, свързани с критика и анализ, разширяване обсега на интерес и гостъп до информация и пр.

Преносими ефекти от културните и творческите дейности

Наричани още ефекти на преливане, индуцирани ефекти, вторични ефекти и пр., те представляват измерими ефекти, които културните и творческите дейности оказват върху други сектори на дейност. За целите на „Споделена визия“ е възприето определението:

...процесът, при който дейност в една област има последващ по-широк ефект върху места, обществото или икономиката чрез преливане на концепции, идеи, умения, знания и различни видове творчески капитал. Ефектите на преливане се проявяват в различна продължителност от време и могат да бъдат преднамерени или непреднамерени, планирани или не, преки или непреки, негативни и позитивни.

Дефиниция от Предварителен обзор на доказателства за културни и творчески ефекти на преливане (TFCC 2015)¹

¹ Tom Fleming Creative Consultancy, 2015 | <https://ccspillovers.wikispaces.com/Evidence+review+2015>

Част от предложените европейски практики и модели представят доказателства за наличието на *преносими ефекти* от културата и творческата дейност, например:

- създаване на привлекателна творческа среда/екосистема (пример за този ефект са Билбао, Лисабон, Белфаст, Талин);
- стимулиране на развитието, регенерация и подобряване на културната инфраструктура и допринасяне към благоденствието (пример за този ефект са Рур – Есен, Сент Етиен, Хелзинки);
- брандиране на градовете (пример за този ефект са Рур – Есен, Лондон, Флоренция, Милано);
- създаване на социална кохезия и включване на общностите в нови културни практики, включително и развитие на доброволчеството (пример за този ефект са „Станица“ Жилина (Словакия), Меделин (Колумбия));
- стимулиране на международния културен обмен в по-малък град (пример за този ефект „Станица“ Жилина, Риека, Ротердам);
- подобряване на толерантността, взаимното разбирателство и съвместното творчество, както и положителна промяна в културното участие (пример за този ефект е Субтопия (Стокхолм) и др.

Примери за успешни стратегии и модели спрямо очертаните нужди на свободната творческа сцена в София

Свободната сцена е включвана в разработването на стратегиите за култура на градовете, тъй като има важно значение за изграждане на техния облик и привлекателност. Свободните творци участват в изграждането на стратегически и програмни рамки за бъдещето на градовете най-често при подготовката за кандидатстване за Европейски столици на културата (ЕСК). Причина за това са конкретните изисквания на Европейската комисия за включване на всички общности, за новаторски концепции и подходи, както и за дълготрайно планиране и програмиране, което цели дълготрайни ефекти извън сферата на културата. Много европейски градове пристъпват към многогодишни стратегии и програми за подкрепа на изкуствата и творческите дейности, вкл. културни индустрии, по време на надпреварата за ЕКС, но продължават да развиват

своите културни и творчески дейности на още по-високо ниво след това. София е добър пример, наред с Белфаст (Северна Ирландия), Варшава и Люблин (Полша) и др.

1. Системи за многогодишно финансиране на свободната сцена

Предимства на тези модели за „Споделена визия“

Системите за многогодишно финансиране в културата и изкуствата позволяват поставянето на дългосрочни цели, конкретни оперативни (реалистични) цели и конкретни показатели за измерване на постиженията. Те предполагат междинна оценка на развитието и прагматично ревизиране на целите, подготвяване на програмирането и системите за оценка на резултатите.

Многогодишните модели на проектно и инфраструктурно финансиране на изкуствата и творческите индустрии, включително на независимите творци, **създават устойчивост и ориентираност към стратегическите приоритети**. Те създават **инструменти (програми, фондове)**, които могат да се използват от големи градове, така че да дават възможност на повече творци и културни организации да развият своите дейности и да отговорят на нуждите на повече граждани.

В големите градове с висока концентрация на културна и творческа инфраструктура често **остават „сиви“ зони: неразвити пазари на изкуства, недостиг на културна инфраструктура и достъп за гражданите, недостатъчно участие на младежите и децата в културните програми по места и пр.** Анкетата на „Споделена визия“ показва общи проблеми за всички изкуства, сред които:

- липса на пространства за изява (вкл. работни пространства);
- хроничен недостиг на средства за цялостното функциониране, програмиране, развитие и представяне на изкуство, както и на съфинансиране при кандидатстване по европейски програми. Това обрича много творци и техните организации на съществуване на ръба на социалния минимум, не позволява дългосрочно развитие, а само на проектен принцип, и ограничава възможностите за достигане до повече и по-разноородни публики и социални групи;
- липса на достъп до международни пазари (за музикалния и издателския

бизнес), до международни форуми, панаири, финансиране на международни копродукции и др.²

Представените европейски примери са насочени към някои очевидни дефицити, за които „Споделена визия“ ще предложи възможни решения.

Амстердамски фонд за изкуства (AFK)

Амстердамският фонд за изкуства (Amsterdams Fonds voor de Kunst - AFK) е много подходящ и интегриран модел за следване от Столична Община, тъй като обхваща широка гама от дейности и нужди както на публичната, така и на свободната творческа сцена. За свободната сцена могат да се разгледат възможностите за 2-годишни субсидии, развитие на кариерата, развитие на иновациите и др. в мащаби, сравними с българската реалност. **Размерите на субсидиите трябва да покриват определен минимум от общата издръжка на организациите, но това трябва да се предложи върху конкретна база (включваща издръжка, цени, средни заплати и хонорари на свободните артисти и мениджмънт или на независимите творчески сдружения по ЮАНСЦ).**

Амстердамският фонд за изкуства предлага широка палитра от еднократни (проектни) грантове и многогодишно четиригодишно и шестгодишно финансиране за развитие на техните дейности в рамките на многогодишния си План за изкуствата (Kunstenplan 2017 - 2020). Програмите на фонда са насочени както към институции и независими творчески сдружения, така и към индивидуални творци.

Проектните субсидии са насочени към: (1) **професионалната дейност** на творците – създаване на творби, представяне и пр. (2) **развитие на иновативни подходи** и (3) бюджет за **развитие на кариерата** – чрез който творците могат да инвестират в допълнително обучение, образование, изследователска работа и пр.³ Съществуват и проектни **субсидии за стимулиране на културното участие**, насочени към организации и индивиди, работещи с младежките публики, образование на публиките, аматорски изкуства и пр.

Програмата за **подкрепа на организации за изкуство в публичното пространство**⁴ има **многогодишни (4-годишни)**⁵ и **двезгодишни субсидии**. Двезгодишните субсидии са насочени към по-млади организации (2 до 6 години от създаването им), които следва да развият своята дейност с помощта на субсидията.

² Вж. Резултати от Анкетата за свободната творческа сцена за град София.

³ <https://www.amsterdamsfondsvoordekunst.nl/en/aanvragen/ontwikkelbudget/>

⁴ <https://www.amsterdamsfondsvoordekunst.nl/en/aanvragen/overzicht-subsidies/>

⁵ Кандидатства се една година преди началото на следващия обявен програмен период (2015 г., например за периода 2017 - 2020). Всяка организация кандидатства на базата на своя годишен бюджет за издръжка и дейности. Проектите се оценяват по обективни критерии, но организациите трябва да са съществували от повече от 4 години (изключени са сържавните културни институти на територията на града, които са получили пряка субсидия за инфраструктурна издръжка от министерството).

Организациите могат да получават само 2 пъти двегодишни субсидии (след това могат да кандидатстват за четиригодишните, както и за иновации).

Различните видове субсидии се предлагат в „пакети“, насочени към различните групи потенциални бенефициенти, например по-младите организации получават 2-годишни субсидии, но могат да кандидатстват за бюджет за развитие на кариерата и други еднократни проектни възможности.

Отделно от тази подкрепа, **отделните малки общини в рамките на голямата столична община също отделят средства за подобряване на гостъпа, за развитие на любителски изкуства, за развитие на общинските културни центрове, за работа с деца и възрастни хора**, за съвместни културни проекти и събития в общностите/кварталите. Не на последно място Община Амстердам (както и други общини в Нидерландия) **предоставят пространства за работни ателиета и студиа** (както и на ателиета за живеене и работа) на свободни творци, при цени по-ниски от пазарните, с договор за наем за максимум 5 години. Изградена е система за публикуване на обяви за свободните пространства и записвания.⁶

Отделно от програмите за изкуства, Община Амстердам има **своя програма за инкубатори**, която подкрепя **трансформирането на сгради с различно предназначение в инкубатори и места за творчески дейности**.⁷

Многогодишно финансиране на творчески програми на град Белфаст

Стартирала през октомври 2012, **Рамковата програма за култура на град Белфаст** (Северна Ирландия) има характер на стратегически документ⁸, в който ролята на културата е задължителен елемент за развитието на града, чрез своите **способности да развива таланта, да се свързва с общностите на местно ниво, както и да осъществява връзка с глобалните културни**

тенденции. Тези цели не обслужват пряко икономическите цели за растеж и заетост, за туристическа привлекателност и подобрена социална среда. Те обаче **имат за цел изкуствата да са интегрирани в общата стратегическа визия за развитие на града, с плана за изграждане на творчески хъб**.⁹

⁶ <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/ateliers/ateliers/toewijzing-atelier/#hd7eebcea-8c01-429b-80d1-3b7ad78b2353>

⁷ <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/organisaties/organisaties/bureau-broedplaatsen/>

⁸ Постава за основна цел чрез изкуствата и културното наследство да направи Белфаст по-добър, по-просперитетен и по-успешен град за живеене, работа и посещение.

⁹ „Хъб“ означава буквално център, основен възел в дадена мрежа, който има ключова роля за разпространението на сигнали. Творческият хъб е място на интензивен обмен на информация, идеи, знания, контакти и пр. между отделни организации (най-често микро- и начинаещи бизнеси), както и отделни творци, предприемачи. Хъбовете могат да предоставят пространство за работа, срещи и катализират нови връзки, съвместни (междусекторни) проекти, научна и развойна дейност, нови решения.

Общината създава четиригодишен план за действие (2016 - 2020) и програма за многогодишно финансиране (4 години).

Четиригодишната програма за финансиране (City Council Core Multi-Annual Funding) е насочена към организации, отговарящи на следните критерии:

- „**професионално управлявани**“ **културни организации с нестопанска цел**, които изпълняват целогодишно програми, имат седалище/офис на територията на общината, трябва да имат поне един работещ на пълен работен ден (може и да е сума от работните часове на работещи на непълен работен ден или планират да наемат поне един човек на пълен работен ден в първата година на гранта); организациите трябва да представят бизнес планове поне за 1 година от 4-годишната си програма, както и маркетингов план и план за развитие на публиката и пр.¹⁰

Одобрената субсидия е разпределена на равни годишни суми в рамките на 4-годишния период. Може да се използва за всякакви разходи за издръжка и програмна дейност на организацията (с изключение на разходи за ДМА – машини, сгради, оборудване, земя). Интересно е, че традиционно провежданите **културни фестивали на територията на града имат отделна програма за финансиране** от общината. Еднократни или краткосрочни културни и творчески проекти също не се финансират от многогодишната програма.

Същинското оценяване на проектите (след първоначалното пресяване по формални критерии) се осъществява по следната скала:

Критерии за оценка	Тежест
1. Съответствие с темите и очаквания ефект на Рамковата програма за култура на Белфаст	40%
2. Качество на програмите	30%
3. Маркетинг и развитие на публиките	10%
4. Организационна култура, капацитет и критерии за качество на осъществяване на планираните дейности	10%
5. Финансово управление и ефективност на разходите (value for money)	10%

Из Ръководството за кандидатстване по програмата за многогодишно финансиране на Общински съвет, Белфаст

*Това е прагматичен модел, който интегрира усилията в различните области на стратегическо развитие на културата и градското планиране, **без излишна „технократизация“ или бюрократизиране на процесите.** Би бил полезен за*

¹⁰ Из Belfast City Council Core Multi-Annual Funding for arts and heritage organisations – Ръководство (2014) www.belfastcity.gov.uk/culture

общините в България при изграждане на техните приоритети и системи за финансиране и обогатяване на културните им програми.

Многогодишно финансиране на културата в Кралство Нидерландия

(примери за секторен подход)

Системата на 4-годишно публично финансиране в Кралство Нидерландия¹¹ съществува от 90-те години на 20. в., но от 2003 г. по-малките и независимите творчески организации не получават финансиране пряко от държавата, а чрез съответните специализирани национални фондове:

- **Фондът за сценични изкуства** (*Fonds voor de Podiumkunsten*) подкрепя професионалната музика, музикалния театър, танца, театъра и съответните фестивали в Нидерландия¹². Фондът предлага добре диверсифициран подход за всеки тип дейност в няколко основни раздела: (1) **субсидии за проекти**, (2) **субсидии за програмиране** (на големи и малки културни институции, зали, пространства, за фестивали, вкл. за попмузика), (3) **програми за субсигуриране на международен обмен**, вкл. турнета на национални продукции в чужбина. Фондът предлага и многогодишни субсидии за дейности и фестивали.

Проект „Споделена визия“ представя доказателства за високото качество на сценичните изкуства от София (и България), както и на високата активност на свободните творци в международното пространство. Тези усилия обаче рискуват да останат спорадични и до голяма степен зависят от проектното финансиране (което, от своя страна, е главно за дейности, но не и за развитие на таланти, за устойчивост на организациите, за нови работни

пространства и пр.). Свободната сцена в София няма условия да превърне своя завиден професионален опит и умения в културен и социален капитал за града и страната. Оттук и високото текучество на таланти, реализацията на младите таланти в други сфери.

- **Фонд „Мондриан“** (*Mondriaan Fonds*) стимулира **развитието и видимостта на визуалните изкуства и културното наследство** в Нидерландия. Предлага подкрепа там, където пазарът не предлага решения или още не е раз-

¹¹ <http://www.culturalpolicies.net/web/netherlands.php?aid=812&cid=1340&curl=1>

¹² Фондът подкрепя професионалната музика, музикалния театър, танца, театъра и съответните фестивали в Нидерландия чрез: (1) четиригодишни договори за подкрепа и (2) двегодишни програми и проектни грантове за композитори и творци в сценичните изкуства. Фондът обръща особено внимание на интернационализацията, културното многообразие и предприемачество на творците, компаниите, фестивалите и културните сцени. Сред основните му приоритети са иновациите в културния процес (value chain) - творчество, производство, дистрибуция и програмиране. Вследствие на поставяне на приоритета от министерството фондът ориентира някои свои програми и към културното предприемачество.

вит. Също подкрепя иновациите и изключителните постижения на творци и организации, не само в Холандия, но и извън страната. Подкрепя международните проекти и сътрудничество, участия в международни изложения (напр. Венецианското биенале), има своя награда (Prix de Rome) и схема за частно откупуване на произведения на изкуството [Kunstkoor], чрез която хора могат да закупуват произведения от над 100 галерии от цялата страна чрез заеми (с разсрочено плащане).¹³

- **Нидерландски фонд за литература** (Nederlands Letterenfonds) 14 подпомага чрез грантове писатели, преводачи, издатели, литературни критици и периодични издания, международни фестивали и популяризира нидерландската литература в чужбина.

Този фонд предлага грантове за писатели (вкл. драматурзи), които към момента на кандидатстването работят по ръкопис или имат сключен договор за поставяне на драматургично произведение; за литературни преводи – от и на националния език – с оглед осигуряване на разнообразие. Подкрепят се цифрови литературни проекти.

Специализираните знакови **международни литературни събития могат да кандидатстват за многогодишни грантове** (4 години). Многогодишни субсидии покриват и литературнообразователни програми.¹⁵

! Този пример е показателен за диференциран подход за развитие на отделните елементи на процеса в свободната сцена за литература. Сред очертаните проблеми в рамките на сектор „Литература“ по проект „Споделена Визия“ са: само един приоритет в СП „Култура“, който обхваща цялостния процес, отделени са по-малко средства, които биха покрили издаване на книга, но не и популяризиране, развитие на публики, стимулиране на четенето, достъп до международни форуми и пр.

- **Фонд за стимулиране на творческите индустрии** (*Stimuleringsfonds*) стартира през 2013 като съвместна дейност на министерствата на външните работи, икономиката и на образованието, културата и науката. Фондът подкрепя (1) качеството на градския, пейзажния, продуктовия и графичния дъизайн, архитектурата, модата, дигиталната култура; (2) иновацията и междусекторните подходи; (3) професионализирането на предприемачеството. Важен фокус е подобряването на връзките между дизайнерите и клиентите/индустриалните производители. Някои от програмите се разработват съвместно с други организации (Фонд „Мондриан“, организации в областта на развлекателната индустрия, компютърните игри и пр).¹⁶

¹³ www.mondriaanfonds.nl

¹⁴ <http://www.letterenfonds.nl/nl/subsidies>

¹⁵ <http://www.letterenfonds.nl/nl/regeling-meerjarige-subsidies>

¹⁶ <http://stimuleringsfonds.nl/>

Освен тези фондове съществуват преки 4-годишни държавни субсидии от Министерството на образованието, културата и науката за **институционална подкрепа** – насочени към публичните институции, които също трябва да отговорят на приоритетите на 4-годишния план – т.е. избягва се пряката конкуренция за многогодишно финансиране между държавните и независимите институции.

*Проучването на нуждите на свободната сцена в София в почти всички сектори показва сериозна необходимост от подкрепа на **интернационализирането на творците, проектите и дейностите**. Конкретен отговор на тази необходимост би била **програма за стимулиране на международната активност и сътрудничество на свободната сцена**. Горезложените примери дават идеи как може да се постигне това в сценичните изкуства, музиката, литературата и др., при условие че има яснота за нуждите и спецификите на отделните сектори.*

! Приоритетите на многогодишните програми и стратегически рамки често не съвпадат с индивидуалните творчески цели на свободните артисти, което ги поставя в положение на непрекъснат компромис, за да могат да получат средства за своето съществуване. Проектът „Споделена Визия“ е уникален в това отношение, тъй като чрез него се осъществява проучване, анализ, публични дискусии и се препоръчват конкретни стратегически цели и мерки, които следва да отговарят до най-голяма степен на нуждите и реалностите на свободната сцена.

2. Модели на споделени знания и (не) финансови ресурси на свободните творци

„Споделена Визия“ очертава някои от основните проблеми в свободната сцена в София (и в България като цяло). В музиката и сценичните изкуства има недостиг на пространства за репетиции и представяне, текучество на таланти, липса на посредници (мениджъри, промоутъри, разпространители, продуценти), чиято функция се осъществява от артистите, липса на платформи за разпространение на информация и пр. Дилемата „комерсиално“ – „некомерсиално“ изкуство предполага различни подходи и предприемачески модели. **Предложените модели на споделени знания, достъп до професионална помощ и посредничество могат да отговорят на някои от хроничните проблеми на свободните творци от различни сектори.**

Модел SMART.BE / EU – взаимоспомагателна организация, насочена към нуждите на свободната сцена

SMart.EU е европейска мрежа от взаимоспомагателни сдружения за артисти (*société mutuelle pour artistes* - нестопански организации, стартирала в Брюксел (Smart.be - 1998) с национални браншове в седем европейски държави (Белгия, Франция, Австрия, Германия, Холандия, Италия, Швеция, Испания и Унгария). Основната дейност на тези сдружения е да **подпомагат свободно практикуващите творци с експертиза в областта на администрацията, юридическата помощ и финансите, необходима за тяхното професионално функциониране, както и да им предоставя достъп до мрежа от творчески хъбове, пространства, ателиета и др.**¹⁷ Творците, които стават членове на сдружението, получават достъп до колективни и индивидуални знания, професионални съвети, обучения и други услуги (които, взети поотделно, биха били значително по-скъпи за тях). В Белгия имат над 10 000 творци/дейности, в Италия – 600, във Франция 8000 творци/над 6600 проекта и 10 офиса, и пр. Във всяка страна организациите създават юридическо лице, отговарящо на националното законодателство.

Сдружението е изградило система и набира „Дейности“ – творчески проекти, срещу определена вноска (%) върху всеки регистриран проект (варира в различните държави: 8,5% във Франция, като 6,5 % са за услугите, свързани с дейността, а 2 % са вноска във взаимоспомагателния фонд).

SMart подпомага свободно практикуващите творци, като им предлага **регистрация на микродейност** в сдружението, посредством която творците могат да ползват следните услуги:

- ✓ *Улесняване при отчитане на приходите от свободна практика:* ако артистът отвори своя дейност в SMart, но няма юридическо лице или лиценз за дейност, може да издава фактури за дейността си на клиенти чрез SMart и получава възнаграждения от клиенти.
- ✓ *Регистриралите своята дейност в SMart могат да ползват данъчната и ДДС регистрацията на сдружението,* вместо да създават своя – например, ако кандидатстват за грант.
- ✓ *SMart гарантира пред финансиращи и други организации за своите членове, че средствата, получени от тях, са изразходвани за: 1) изплащане на хонорари или заплати, 2) възстановяване на направени разходи или 3) за дължими авторски права.*
- ✓ *„Взаимоспомагателна каса“ за микрокредити,* от която артистите могат да получат нисколихвени заеми за оборудване или аванс при одобрен грант.

¹⁷ Например партньорства с мрежата Creative Spot <http://www.creativespot.be/>, с творчески „фабрики“ и лаборатории и пр. в съответните държави.

- ✓ Взаимен *гаранционен фонд*, който покрива забавени плащания на трудови възнаграждения от трети лица (когато договорите с тях са сключени чрез SMart).
- ✓ *Професионален съвет при сключване на договори и фактуриране на авторски права.*

Основни групи услуги:

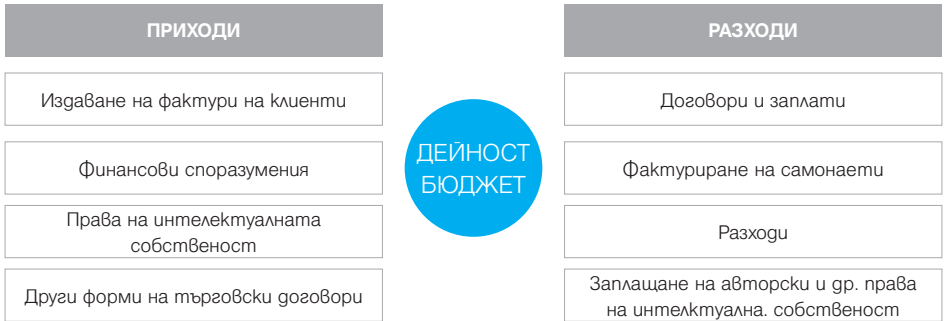
Управление на проекти: администрация, финансово управление, фактуриране, договори, събиране на вземания, застраховки на оборудване, за трудови злоупотреки, пътувания (при турнета) и пр.; Взаимоспомагателна каса.

Финансиране: Белгийското сдружение предлага ежегодно ограничен брой грантове на свободни творци; съвет и информация относно нисколихвени потребителски заеми и възможности за **аванс при допълващи субсидии**. При възможност предлага пространства за творчески дейности при изгодни условия.

Кариерно развитие: Поддържане на база данни и профили на **потребители** (творци и проекти) и **клиенти**; платформа за партньорства и връзки; разпространение на обяви за работа, кастинги и др. възможности. Разпространение на информация, ПР на дейности и събития, организирани от членовете. **Обучения**, специализирани курсове по предприемачество и пр.

Професионални съвети: всяка регистрирана дейност/проект има свой индивидуален съветник по административни, юридически и пр. въпроси.

Фиг. 1. Как функционира SMart.EU

Източник: <http://smart-eu.org/>

Вътрешни	<p>Силни страни</p> <p>Комплексни услуги, които покриват широк спектър от нужди на свободните творци.</p> <p>В случай че структурата се създаде - обща база данни от информация, а, финансови и експертни ресурси – недостъпни в тази си цялост за отделния артист.</p> <p>Силна застъпническа позиция в ЕС за създаване на европейски статут на свободните творци</p>	<p>Слаби страни</p> <p>При някои проекти/дейности процентната вноска за Smart може да е прекалено висока.</p>
Външни	<p>Възможности</p> <p>Интересен международен опит от 9 държави в мрежата на Smart.EU.</p>	<p>Заплахи</p> <p>Създаването на структурата и натрупването на експертиза и „критична маса“ от общи средства може да отнеме повече време. Различията в законодателството изискват различни решения относно услугите.</p>

! За да се развият в България подобни модели на социално предприемачество и колективно управление, нужна е подкрепа и от общините за осигуряване на първоначалната дейност на сдруженията - работно пространство и минимално стартово финансиране за развойна дейност (на основните функции и мрежата от членове).

Мрежи, модели на членство, развитие на съвместни програми

Свободната сцена в някои големи европейски градове се самоорганизира в независими продуцентски и промоутърски организации (платформи), които имат важна роля като посредници – за откриването, популяризирането, разпространението на музика и перформанс на живо, използвайки широк спектър от партньорства със сцени, образователни и културни институции (музеи, академии, клубове, фестивали и пр.).

Платформата **Subbakultcha** в Холандия например обхваща партньори в петте най-големи града в страната, като популяризира **неконвенционални, експериментални ъндърграунд и творци в началото на кариерата** (предимно музиканти, но и танцьори, перформативни артисти, независими дизайнери, независими лейбъли и пр.). Платформата е важен посредник между творците и младата публика, отворена за експерименталното изкуство, тъй като работи с независимите, малки некомерсиални клубове и пространства. Тя има много **ясна маркетингова стратегия и позициониране** и работи както за **разширяване на публиките, така и за разнообразяване на възможностите за представяне на свободния творчески експеримент в по-популярни места.** Партньорски тематични програми и изложби развиват с музеи (музея на фотографията, филмовия институт, големите зали за класическа и съвременна музика и пр.).

Платформата е възникнала като независима, но от нея печелят много вече съществуващи пространства и инициативи, някои от които получават подкрепа като например известният **ъндърграунд клуб OT301**, който е създаден с „окупацията“ на сградата на бившата Филмова академия през 1999, която общината първоначално оставя без поддръжка (с идеята да бъде премахната). Година след стартирането на независима програма за представяне не некомерсиална музика и изкуства в сградата общината в Амстердам го обявява за инкубатор за артисти, а програмата за инкубатори им дава грант за реконструкция на пространството съгласно законните изисквания за безопасност и сигурност, инфраструктура и пр.¹⁸ След като легално наемат сградата от общината при преференциален наем, това им позволява да получават приходи при гостъпни цени на билетите, да популяризират и подобрят мястото и да развиват свободно дейността си.

Системата на членство (8 евро на месец) осигурява основните приходи за дейност. В замяна на месечната вноска няколко **хиляди членове** получават:

- **свободен гостъп** до всички концерти и събития от програмата;

¹⁸ [http://www.ot301.nl/page=site.home#page-index\(9\)](http://www.ot301.nl/page=site.home#page-index(9))

- постоянен **абонамент за периодичното издание** – представящо творци, места, интересни факти и новини от „ондърграунд“ културата;
- **покани за изложби и специални събития, брандирани продукти**, изработени от свободни дизайнери, които платформата популяризира и гр.

Международната мрежа Liveurope е относително млада международна организация (мрежа), в която членуват известни концертни зали (в момента 13 зали в 13 държави – от Унгария до Великобритания и Норвегия), които имат за цел да популяризират млади и изгряващи изпълнители в своите програми. Мрежата предлага своята „инфраструктура“ и програми на чуждестранни изпълнители (които демонстрират професионално отношение, но все още нямат или имат 1 - 3 издадени албума, съществуват от максимум 5 години). Изпълнителите могат да кандидатстват да бъдат програмирани в зала в друга държава, и в случай че **прегизвикат интерес** – да направят турне в други градове (в концертните зали, членуващи в мрежата). Ефектът, който **Liveurope търсят е да мултиплицират възможностите за популяризиране на изгряващите таланти**. Един програматор на концерти може да предложи гаден изпълнител на други, познавайки спецификата на техните публики и програма. Тази мрежа обхваща концертни зали, които вече имат своята публика и успяват да се самоиздържат. В момента мрежата **получава финансиране от програма „Творческа Европа“** за международно изпяване на музикални изпълнители и разширяване на публиките и е отворена за разширяване с нови членове.¹⁹

! Различните предприемачески модели крият различни възможности и рискове, тъй като са специфични за конкретните реалности. Международната мрежа Liveurope има несигурно бъдеще след приключването на многогодишното финансиране, ако не изгради устойчив модел.

3. Нови модели на управление на градски културни пространства

Общините в световен мащаб имат голямото предимство да разполагат със сграден фонд, към който са насочени надеждите на повечето свободни творци да имат пространство за своята работа. Поддръжката на ателие, студио или репетиционно пространство е по силите на малцина и обикновено е споделено с други дейности. **Пространствата за представяне на творческата продукция пред публика** обаче са още по-оскъдни и недостъпни за повечето свободни творци. Техническите изисквания към тях са много високи

¹⁹ Източник: Koenig, Annika, Master thesis (2016), University of Amsterdam

и отделни артисти, както и малки колективи не са в състояние да създават свои пространства. **Волята на общините е решаваща за преодоляване на проблемите.**

В теорията процесът на градска трансформация в посттоталитарните общества в Централна и Източна Европа след 1989 може да бъде определен (Haupertmann et al., 2000) като комерсиализация и експанзия за градските центрове, стагнация на вътрешните градове, с някои по динамични „острови на възраждане“, и динамично развитие на външните части на градовете под натиска на комерсиалната субурбанизация.²⁰ В тези процеси ролята на публичния сектор е незначителна, основна движеща сила е пазарът, а ролята на културата и творческите индустрии е (меко казано) маргинална (Slach & Boruta, 2012). **Проект „Споделена Визия“ доказва, че София е застрашена от загуба не само на талант, но и на възможности за възобновяване на творческия ресурс, ако не изгради воля за създаване на нови тенденции за развитие. Тенденциите са следствие от дългострочни действия за създаване на условия за нормално функциониране и развитие на свободните творци от всички изкуства.**

Примерите, предложени по-долу дават съвсем малка представа за възможностите, които **общините и независимият културен сектор могат да реализират заедно.** Европейските практики показват, че съществуват различни възможности за съвместно (смесено) управление на пространства и дейности, чрез които граждани, НПО, професионални творчески сдружения и общини могат да инициират, за да максимизират потенциала на дадено място или дейност (ОКИ Средец може да бъде началото на такова партньорство). Готови „рецепти“ не съществуват, но съвместното поставяне на цели и разработване на идеи за организационно управление би било отличен старт на по-дълготрайно сътрудничество.

Модел ПОГОН – Център за независима култура и младеж (Загреб)

Публична институция с нестопанска цел за култура, която съществува като **нов модел за публично-частно партньорство** (в случая със сдружение). Създаден е през 2008 г. с основна дейност – да предоставя пространства безплатно за културни и младежки проекти и програми в хърватската столица. ПОГОН е

²⁰ Slach, O. & Boruta, T. "What Can Cultural and Creative Industries Do for Urban Development? Three Stories from the Post-socialist Industrial City of Ostrava" (QUAESTIONES GEOGRAPHICAE 31(4) 2012, University of Ostrava).

основен и управляван съвместно от алианса Операция Град и Община Загреб.²¹ Този модел предлага дългосрочна перспектива, тъй като **балансира между публично финансиране и наблюдение, от една страна, и независимо програмиране и съвместно вземане на решения, от друга, с равноправно участие.** Битката на Операция Град за свободните постиндустриални пространства започва преди повече от 10 години.²² Един от безусловните им успехи е постигнатото споразумение с Община Загреб през 2008 г. за създаване на център ПО-ГОН в сградата на бившата фабрика Јединство с **годишен бюджет за издръжка 1,2 милиона куни (около 170 000 евро).**

Фиг. 2. Управленска структура на ПОГОН

Източник: <http://www.upogoni.org/en/>

Научени уроци: Стремeжът да създадат независимо и отворено пространство за културни и младежки дейности налага на иначе радикалните левичарски настроени активисти за публичното пространство да оперират в системата на публичното (общинското) финансиране и да зависят от годишния общински бюджет (с всичката сигурност и несигурност, свързани с това). **Споделената отговорност неизбежно води до компромиси и до спазване на правилата и от двете страни.** Очевидно е също, че чисто естетическата функция на изкуството не може да е водеща. Акцентът на програмирането пада върху демократичните принципи на участие и приобщаване на младежка инициатива и публики.

²¹ Alliance Operation City – застъпническа платформа за сътрудничество и на сдружение, културни организации, неформални сдружения и индивидуални лица (основен през 2005 от Clubture – мрежа за независима култура, и хърватската младежка мрежа).

²² Публична собственост в Загреб, които, подобно на тенденциите в България, стават жертва на икономически интереси, изчезват и на тяхно място се появяват молове или бизнес центрове. След няколко години много активни кампании от страна на активистите от Операция Град кметът на общината се съгласява да предостави пространството и основни средства за функционирането на центъра, а програмната дейност се ръководи от програмен съвет, съставен от представители на различни сдружения.

Вътрешни	<p>Силни страни</p> <p>Въвеждане на модел - прецедент на управление, който дава тон на други градове и културни сдружения в страната да иницират нови центрове.</p> <p>В коалиция с община и застъпници, засилва потенциала за влияние върху решенията.</p> <p>Разполага с пространство и средства за издръжка</p> <p>Съвместен проект за реконструкция и развитие на сградата.</p>	<p>Слаби страни</p> <p>Финансова зависимост от общинския бюджет, от решенията на Общинския съвет и кметовете.</p>
Външни	<p>Възможности</p> <p>Да разшири дейността си, да създаде устойчиви програми; да включи по-широк спектър от дейности и младежки публики.</p> <p>Възможност да разшири и реконструира пространствата си и да използва средства от европейски фондове за това.</p>	<p>Заплахи</p> <p>От съкращаване или преразпределяне на общинския бюджет.</p> <p>Смяна на политическите партии и кметове може да доведе до промени в статуквото.</p>

Модел SUBTOPIA – Бучирка, Стокхолм - публично дружество (ЕООД)

Subtopia – Бучирка, Стокхолм е **творчески хъб**, разположен в етнически най-разнообразното предградие на Стокхолм (170 националности и около 100 различни езика). Изграден като общинско дружество с ограничена отговорност, то предлага разнообразни дейности, както и **пространства за различни изкуства, лаборатории, творчески инкубатори**, както и за различни съвместни дейности с общността (най-вече на младежите, на млади професионалисти и пр.)²³. Творческите инициативи на местната младеж имат приоритет в програмите, стимулира се ангажираността на младежите, както и развитието на техните форми на творческо изразяване (чрез хип-хоп, графити, попмузика, видеорепортажи и пр.)²⁴

Най-голяма част от приходите на Субтопия (извън субсидията от общината) са приходите от наеми на пространствата (хангари, складови помещения, студио, офиси и пр.). В рамките на Субтопия има инкубатор (KLUMP) за

²³ Местните политически партии (мнозинство и опозиция) са представени в Управителния съвет на дружеството. Субтопия е разположена на територия от 14 000 кв. м. закрити пространства на Общината (получени преди това като гардене от фамилията Ериксон), и предоставени за управление на дружеството, заедно с годишна субсидия от 13 милиона шведски крони (**1,5 милиона евро**) за издръжка. В най-големите хангари се помещава постоянно училище за църковни артисти, в което се обучават стотици младежи и деца. Субтопия е обособена като **регионален център на църковното изкуство**, където се провеждат тренировки, фестивали и пр. На огромната площ от сгради Субтопия приютава над 70 организации и бизнеси, отдава под наем пространства за заснемане на телевизионни програми, представления, концерти, репетиции и пр. Предлага работни пространства на преференциални цени на малки и микро-предприятия, вкл. стартиращи такива.

²⁴ Субтопия е сред водещите организации в Швеция в кампанията за разрешаване на графитите в Стокхолм на определени места (при пълна забрана на графитите в града), стимулира артистите да работят на територията на Субтопия, където дори обособяват конкретна Отворена стена.

стартиращи творчески предприятия (комерсиални или не), ателие за видео, радио, музика и журналистика (FANZINGO), танцови, театрални ателиета, много фирми и сдружения, социални предприятия, иницирани от местната общност и пр. Субтопия поставя като фактор за успех своя модел на *четирите лъча (Quadrohelix model)*, в който четирите аспекта на дейност са: **Изкуство (38%), Бизнес и предприемачество (17%), Образование и изследователска работа (28%), Социална ангажираност (17%)**. Всяка организация, която работи в Субтопия, трябва да има предмет на дейност в поне една от четирите области.

Модели за ревитализация и ново съдържание на индустриалното наследство

Индустриалното наследство в София и околностите ѝ е безспорно интересно и уникално, но през последните години наблюдаваме единствено системното му разрушаване (Пивоварната на братя Прошек, Захарната фабрика, а отскоро и най-големия металургичен комбинат на Балканите – Кремиковци). Отделно от това, имат и своя пряк и непряк икономически принос. Защо тогава битките за тези пространства винаги са толкова ожесточени? **Кое е по-устойчиво?** Да продадем и разрушим, или да инвестираме в дълготрайна новаторска концепция, като споделим правата и задълженията си с другите заинтересовани?

Много са примерите от Западна Европа за регенерация на постиндустриалните райони с помощта на структурните фондове на ЕС. Моделът на Европейската столица на културата Рур 2010 е възхваляван като дългосрочна стратегия за развитие на културата и творческата икономика на постиндустриалния **регион-метрополис** с програмирани дейности по възходящата линия на развитие на региона. Част от инвестициите се осъществяват с целеви проекти от европейските програми.²⁵ Проектът за превръщане на западния индустриален регион в устойчив съвременен културен парк с два емблематични музея отваря възможности за над 1000 работни места, пространства и работа за **170 предприятия, 70% от които в творческия сектор**.

Най-известният проект е **Zollverein (Есен), вписан в списъка на обекти на Световното културно наследство на ЮНЕСКО през 2001 г.**²⁶ **Red Dot Design**

²⁵ Първоначалният проект за реконструкция е осъществен с подкрепа от Европейския фонд за регионално развитие (ERDF), където за регенериране на индустриалното наследство има отделен национален приоритет и 60 милиона евро само за този проект.

²⁶ Реконструкцията на един от най-големите минни и коксови производства в Европа е от 1990 до 2010 г., но работите по някои от обектите продължават и до днес на територията от 70 хектара бивша индустриална площ. Цялостната подготовка и работа по обектите (1990 – 2014) струва около 316 милиона евро. Паркът Zollverein съдържа забележителни доказателства за развитието и упадък в рамките на 150 години на много важна индустрия в третата по икономическа мощ агломерация след Лондон и Париж.

Museum/Red Dot Design и едноименната награда, която присъжда музеят за дизайн Red Dot Communication Award, носят допълнителна слава. **Европейският център за творческа икономика в Дортмунд (ессе)** с изследователска, новаторска и застъпническа дейност в региона Северен Рейн-Вестфалия осъществява и **ежегодните награди за устойчиви творчески иновации** – N. I. C. E. (отворени към целия свят). **Zollverein**, заедно с прилежащите му музеи и експозиции, привлича **1,5 милиона туристи годишно, с оборот от 68.4 милиона евро** и инвестиции. Само туризмът поддържа около 1500 работни места в сектора на хотелиерството и ресторантьорството. Около 11 милиона евро от ДДС и 1,5 милиона евро от удръжки за данъци са генерирани ежегодно от туризъм.

Модели на социално предприемачество

(вкл. социална ангажираност) на независимите творци за преодоляване на важни проблеми в градовете, общностите и урбанизацията.

Модел „Град – общо благо“

(The City as the Commons / La città come bene comune)

Моделите, основани на „обща блага“ (commons) печелят все повече привърженици в областта на управлението на публичните блага и пространства (**градската среда, изоставени пространства, зелени площи и пр.**). Те се основават на принципите на „икономика на сътрудничеството“ и „икономика на споделянето“ и при тях гражданите имат споделена роля и отговорност за управление и развитие на общите блага – наред с институциите. Болоня (Италия), Барселона (Испания) са сред водещите в теорията и практиката на съвместното управление. Общинският съвет в Болоня е приел **Bologna Regulation on public collaboration between citizens and the city for the care and regeneration of urban commons** – регламент, който урежда формите на сътрудничество между градската власт и гражданите за грижите и **обновяването на градските общи блага**.²⁷

! Този пример е важен за търсене на нови форми на сътрудничество и съвместно управление заедно с гражданите, на инфраструктура, която е от важно обществено значение.

²⁷ <http://www.labgov.it/2014/12/18/bologna-regulation-on-public-collaboration-for-urban-commons/>

Mogel Truc Sphérique / Stanica

Културен център „Станица“ гр. Жилина (Словакия) се намира в **работещата гара Zilina-Zaricie**, като съвместява ролите на **независимо пространство за култура, творческа лаборатория и активистко движение**.²⁸ Създаден от независимото СДРУЖЕНИЕ Truc sphérique за съвременно изкуство и неговия лидер Марек Агамоу, центърът управлява галерийно пространство, ателиета и творческа резиденция, кафене, чакалня и мултифункционално пространство за различни перформанси, концерти, прожекции и др. Сдружението е сключило договор със **Словашките национални железници за 30 години (2003 -2033)**, при условие че се спазват всички необходими условия и за действаща гара. Освен това с помощта на армия доброволци и неговолямо финансиране, вкл. Crowdfunding, е осъществен ремонт на сградата и облагородяване на прилежащото голямо пространство като парк, градина, лятна сцена и детска площадка. Богатата програма на центъра включва детски ателиета и ежедневни културни събития. През 2009 поради необходимост от разширяване на капацитета сдружението изгражда още едно лятно театрално пространство (S2) – алтернативна конструкция от бирени каси и бали слама, която побира 150 седящи места. Конструкцията струва само 10 000 евро и е замислена като временна, тъй като тогава още не е ясно за колко време ще остане.

Стратегията на Truc sphérique за развитие и разширяване винаги се е ръководила от опита, пробите и грешките. При разширяване на дейностите се появява необходимост от по-голямо пространство, то трябва да се намери, създаде и пр., за което се мобилизират много хора, партньорски организации, местните жители и пр. **Физическото пространство за срещи е необходимо за творческата дейност (и антипод на виртуалното, изолирано съществуване при всичката информация в интернет)**.²⁹ Програмата и търсенето на средства се разпределят между инициаторите на отделните дейности, наскоро е премахнато стриктното разделение на програмите на „театър“, „танци“, „изложби“, което дава повече свобода на творческите решения. Програмните решения се вземат по взаимно съгласие („хаотично, но много ефикасно“) в **„органична“ нейерархизирана управленска структура, която сработва добре вече повече от 10 години**.

²⁸ Социалната ангажираност и нуждата от създаване на ново културно пространство се превръща в начин на живот за културния център „Станица“ (член на Trans Europe Halls). Съществуването в действаща гара е предизвикателство и мисия на центъра, тъй като той е отворен за всички пътници преминаващи през гарата, като им предлага достъп до изложби, социални контакти, интересни срещи и преживявания, като по този начин провокира техните сетива за изкуството. Truc sphérique разчита до голяма степен на доброволци от цял свят за основна част от дейностите си. Специалната насоченост е към жителите от този квартал на Жилина, както и към детската аудитория.

²⁹ Интервю с Марек Агамоу, „Making Space for Culture“, из Another Europe, ECF 2015 (с. 324-339). Публиките стоят все повече в центъра на творческото програмиране и се опитва да отговори на някои интереси, но и да провокира интереса на преминаващите (например децата, семействата от квартала, младежките групи, запалени по екстремни спортове, които преминават на път към Татрите).

Вътрешни	Силни страни Органична свързаност между осъзнатите нужди, публиките, общността и програмирането. Вътрешна увереност и силна съпричастност на целия екип към тяхната работа (въпреки ниското заплащане). Творческо предприемачество като ресурс Дългосрочно мислене и краткосрочни цели.	Слаби страни „Временен“ характер на много от дейностите. Финансова нестабилност поради отворения модел на финансиране и съществуване.
Външни	Възможности Неограничено въображение и способност да виждат възможностите в града,	Заплахи Финансова нестабилност, ограничено време на договора за гарата Политическа и икономическа конюнктура в града/региона.

Проект „Споделена Визия“ подчертава **преносимите ефекти**, които свободната творческа сцена има за развитие на града. Сред тях са обновяването на културно съдържание при съжителство и при съвместни дейности с културното наследство. В града трябва да се обърне съотношението на инвестиции в материална култура спрямо жива култура в полза на изкуствата, за да се създаде устойчива среда за създаване на художествена продукти и съвместни услуги.

Свободната сцена не е в състояние да реши самостоятелно проблемите на градоустройството, на пустеещите имоти, нито на недостатъчно добре използваната културна инфраструктура (читалища, общински културни центрове, младежки домове и пр.), но може да бъде неразривна част от екипи, комисии и др. формати, които ще разработват бъдещите градоустройствени решения отнoсно културната инфраструктура, наследството и творческите индустрии.

Това, което чиновниците нямат, свободните творци имат в изобилие – въображение и творчески идеи, които могат да формират новия облик на отделните места и на градовете като цяло. Новите идеи следва да бъдат въплътени в новаторски (поне за нашите представи) управленски модели по формата на публично-частни партньорства от различен вид и качество. Повече взаимно доверие, диалог и съвместно разработване на стратегии и програми за постигане на общите цели – които следва да подобрят цялостното състояние на творческите сектори в България.

Основни Източници

Adamov, M. interview „Making Space for Culture“, В Another Europe, ECF 2015 (с. 324-339.)

Belfast City Council Core Multi-Annual Funding for arts and heritage organisations (2014)
www.belfastcity.gov.uk/culture

Bologna Regulation on public collaboration for urban commons (Bologna, 2014)
<http://www.labgov.it/2014/12/18/bologna-regulation-on-public-collaboration-for-urban-commons>

Cicerchia, A., Culture and Wellbeing. Theory, methodology and other challenges: an itinerary

Creative SpIN project
<http://urbact.eu/creative-spin-complete-overview>

Cultural and Creative Spillovers in Europe: Report on a preliminary evidence review, 2015
<https://ccspillovers.wikispaces.com/Evidence+review+2015>

Cultural Strategy Zilina (ECF, 2008)
http://www.policiesforculture.org/dld/CSZilina_EN_2008.pdf

European Capitals of Culture: Success Strategies and long-term effects, European Parliament (2013)

European Centre for Creative Economy (ecce)
www.e-c-c-e.de/en/about-us/goals-and-strategies

Fair Practice Label in the Arts, IETM 2016

Garcia, B. et al. Creating an impact: Liverpool's experience as European Capital of Culture (2010)

Koenig, A., Master thesis "The Framing of European Cultural Identity through Cultural Policy. A Case Study of the Live Music Platform Liveurope" (University of Amsterdam, 2016)

Landry, C., Creative Cities Index
<http://charleslandry.com/themes/creative-cities-index>

OPEN Walls: Toward promotion of culture and democracy, Subtopia (2015)

Slach, O. & Boruta, T. "What Can Cultural and Creative Industries Do for Urban Development? Three Stories from the Post-socialist Industrial City of Ostrava" (QUAESTIONES GEOGRAPHICAE 31(4) 2012, University of Ostrava)

Линкове

Amsterdam Fonds voor de Kunst (AFK) <https://www.amsterdamsfondsvoordekunst.nl/en/aanvragen>

Mondriaan Fonds www.mondriaanfonds.nl

Nederlands Letterenfonds <http://www.letterenfonds.nl/nl/subsidies>

Stimuleringsfonds <http://stimuleringsfonds.nl/>

Subbacultcha <http://subbacultcha.nl>

Club OT301 <http://www.ot301.nl>

POGON Zagreb <http://www.upogoni.org/en/>

Stanica, Zilina, Slovakia <http://www.stanica.sk/en/stanica>

Smart EU, Smart France <http://smart-eu.org> ; <http://smartfr.fr>;

Ruhr European Cultural Capital 2010 <http://archiv.ruhr2010.de/en/home.html>